

A levélforma Jean Schlumberger *Egy boldog ember* (1921) és *A kiöregedett oroszán* (1924) című regényeiben¹

Jean Schlumberger (1877–1968) neve nem hiányzik egyetlen, a XX. századi francia irodalomról átfogó képet nyújtó irodalomtörténetből sem, mégsem tartozik a legismertebb szerzők közé. Irodalmi tevékenységéről elsősorban a *Nouvelle Revue Française*, a XX. század egyik legjelentősebb irodalmi és irodalomkritikai folyóiratának alapítása és működése kapcsán emlékeznek meg.² Másodsorban gyakran találkozhatunk nevével a kor olyan meghatározó irodalmi személyiségeinek közeli barátai között, mint André Gide, Roger Martin du Gard, Jacques Copeau, Gaston Gallimard, Jacques Rivière és Jean Paulhan. Szerzőként csak harmadsorban tesznek róla említést, holott az 1903 és 1968 között született életműve nemcsak műfaji változatossága és terjedelme, hanem irodalmi értéke folytán is figyelemre méltó. Az irodalomtörténészeknek valószínűleg az okoz nehézséget Schlumberger értékelésében, hogy – bár az 1910-es évektől kezdve egészen haláláig jelentős szerepet töltött be a francia közéletben – szerzőként nem tartozott szorosan egyetlen irodalmi irányzathoz sem, stílusán nem fedezhető fel semmilyen kortárs vagy őt megelőzően alkotó író hatása, soha nem volt sikerszerző, ráadásul számos műfajban – igen eltérő sikerrel – tette próbára írói tehetségét.³

Regényírói tevékenységét meglehetősen szélsőségesen ítélik meg az irodalomkritikusok. Henry Clouard például, aki elismeri ugyan Schlumberger-t mint moralistát, egyáltalán nem tartja regényírónak, csupán a meglehetősen leminősítő „regénycsináló” kifejezéssel illeti.⁴ Marie Delcourt ellenben igen határozottan foglal állást Clouard véleményével szemben. Szerinte Schlumberger nem moralista

1 A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

2 A *Nouvelle Revue Française* folyóiratot 1908-ban Gide, Schlumberger, Ghéon, Drouin, Copeau és Ruyters alapították, az első szám 1909 februárjában jelent meg. Schlumberger mind az adminisztrációban, mind az összefoglalók összeállításában aktívan részt vett egészen az I. világháborúig, de azt követően is figyelemmel kísérte a folyóirat működését. Rendszeresen publikált benne olvasmányjegyzeteket, krónikákat és részleteket kiadásra váró műveiből. Schlumberger ezen kívül egyike volt azon jelentős íróknak, akik 1911-ben Gaston Gallimard irányításával megalapították a *Nouvelle Revue Française* kiadót. A folyóirat 2008 óta a Gallimard kiadó gondozásában jelenik meg, 2015 óta elektronikus formában is elérhető.

3 Versei *Poèmes des Temples et des Tombeaux* (1903) és *Épigrammes romaines* (1910) című kötetekben jelentek meg; számos színpadi művet írt a Vieux Colombier színház számára; cikkeit folyamatosan publikálta a *La Revue d'Alsace*-ban, a *Vendredibben*, a *Figaróban* és a *Dépêche de Toulouse*-ban. A *Les Yeux de dix-huit ans* és a *Passion* lélekelemző novellák, valamint Corneille-elemzése figyelemre méltó; esszéi és naplójegyzetei jelentős kordokumentumok. Nem utolsósorban Schlumberger mintegy tíz regény szerzője.

4 „faiseur de romans”, Henry Clouard: *Histoire de la littérature française*. 2. kötet, Du symbolisme à nos jours. Párizs, Albin Michel, 1949. 340.

(hiszen regényeiben nem elsősorban erkölcsi értékekre és hibákra igyekszik felhívni a figyelmünket), hanem pszichológus: az emberi lélek titkainak kutatója⁵. Schlumberger-ről különösen elismerően nyilatkozik Maurice Bruézière⁶, valamint Jean-Pierre Cap⁷. Ez utóbbi szerző nemcsak egy hosszú tanulmányt szentelt Schlumberger regénytémáinak és írói technikájának, hanem az író Jacques Rivière-rel folytatott levelezését is gondos kiadásba rendezte. A regényelemzésekből világosan kiderül, hogy Cap szerint Schlumberger sokkal több figyelmet érdemel szerzőként is, mint amennyire napjainkban méltatják, hiszen műveiben olyan formai újítások csíráját fedezhetjük fel, amelyeket teljes természetességgel ismerünk el egy Gide-nek, egy Roger Martin du Gard-nak vagy egy Mauriac-nak. A „hálátlan utókornak” mentségül szolgálhat, hogy Pascal Mercier úgy látja, mintha Schlumberger már életében is arról akart volna gondoskodni, hogy kortársai észre se vegyék: rejtve maradt, amit mutatott, szavak nélkül cselekedett, és csak halála előtt, a *Találkozások* (*Rencontres*, 1968) megírásával gondolt arra, hogy némi figyelmet követeljen magának.⁸

A címben megjelölt két regény elemzéséhez kettős szempont kínálkozik. A szövegek vizsgálata egyrészt formai, másrészt tartalmi részről tűnik érdekesnek. Az elemzés ezen kívül kitér a hangvétel kérdésére is. Célja bemutatni, hogy a Magyarországon, de talán saját hazájában is kevésbé ismert író milyen mesterien találta meg e három dolog, a tartalom, a forma és a hangvétel egységét. Az elemzésekben központi helyet foglal el a narrátor és a mindkét regény esetében néma címzett személye, a közöttük fennálló bizalmas viszony és a levélforma szerepe, de szó esik majd arról a nehéz és hosszadalmas alkotói folyamatról is, amely során Schlumbergernek ebben a két regényében végül is kialakult ez az összhang. Így tehát a művek keletkezési körülményeire is fény derül.

Schlumberger érezhetően mindig nagy figyelmet szentelt annak, hogy mondanivalójának a legmegfelelőbb hangvételt és formát találja meg. Személyes hangjának kialakulásában jelentős állomásnak tekinthető írói pályájának az a fordulópontja, amikor többnyire színpadi művek után, az I. világháború előtt nem sokkal rátalált a regény műfajára,⁹ és azon belül az egyes szám első személyű elbeszélő technikára.

Az *Egy boldog ember* és A *kiöregedett oroszán* című regények három év különbséggel 1921-ben, illetve 1924-ben jelentek meg.¹⁰ E két regény tematikájában kevésbé, de hangvételét és formáját tekintve igen közel áll egymáshoz. Az *Egy boldog embert* tekinthetjük egy életszakaszt lezáró egyfajta önelem-

5 Marie Delcourt: *Jean Schlumberger*. Párizs, Gallimard, 1945. 161.

6 Maurice Bruézière: *Histoire descriptive de la littérature contemporaine*. Párizs, Berger-Levrault, 1976. 2. kötet. 217–218.

7 Jean-Pierre Cap: *Techniques et thèmes dans l'œuvre romanesque de Jean Schlumberger*. Genf, Perret-Gentil, 1971.

8 Pascal Mercier előszava. In: Schlumberger: *Notes sur la vie littéraire 1902–1968*. Párizs, Gallimard, 1999.

9 Schlumberger 1914 előtt két regény írt: *Le Mur de verre* (1903), *L'Inquiète Paternité* (1911). Magyarul egyik sem jelent meg.

10 A cikkben szereplő utalások az alábbi kiadásokra vonatkoznak: Jean Schlumberger: *Un homme heureux*. Párizs, Gallimard, Editions de la N.R.F., 1924; Jean Schlumberger: *Le lion devenu vieux*. Párizs, Gallimard, «L'Imaginaire», 1956. Az ezekből a művekből vett és minden további idézet hivatalos fordítás hiányában a cikk szerzőjének fordítása.

zésnek. Egy ötvennyolc éves apa, Blaise Eydieu a családi birtok ügyeit rendben hátrahagyva egy időre magányba vonul, hogy elutazása (vagy talán a közelgő halála?) előtt végre időt szakítson arra, amit a legfontosabbnak tart, amit már régóta tervezett, de mindig halogatott, ami miatt lelken könnyítenie kellene: hogy egy hosszú vallomás formájában megnyíljon fiának. A naplók hangvételéhez igen közel álló, három füzetnyi vallomás előtt néhány oldalon keresztül pontos leírást kapunk az írás körülményeiről és céljáról. A gyengéd, őszinte hangú vallomásból pedig a régmúlt már-már elfeledett eseményei rajzolódnak ki. Először a családi birtokot és gyárat megalapító, már elhunyt családtagokat, majd az elbeszélő gyermekkorának meghatározó eseményeit ismerjük meg. Ez utóbbiak között különös hangsúlyt kap az elbeszélő édesapjának, a címzett nagyapjának házasságon kívüli, hosszan tartó kapcsolata Madame Sangune-nel. Ezzel élesen szembe kerül az elbeszélő saját, boldog házassága Lucile-lel és a három gyermek, köztük a címzett születése. Blaise csak ezután tér rá vallomásának valódi tárgyára, arra az időszakra, amikor hosszú időre elhagyta szeretett családját, hogy valami megmagyarázhatatlan belső kényszertől hajtva kalandos utazásra induljon, majd visszatérjen hozzájuk. Az amerikai kontinensen tett utazáshoz Charles, Madame Sangune megszökött fiának keresése szolgál ürügyként, valójában azonban eddigi életének viszonylagos könnyűsége, szabadságvágya, a kihívás és az önerőből való helytállás vágya okoz benne olyan belső nyugtalanságot, amelyet nem tud összeegyeztetni a családi fészek számára szintén sokat számító melegével. Blaise meghatóan, a boldogságuk utáni nosztalgiával beszél Lucile-ről, a fiú azóta elhunyt anyjáról, valamint másik két gyermekükről, Tiénet-ről és Lillette-ről. Gyermekkora, apja házasságtörése, a tőle való elfordulás, majd az újbóli egymásra találás emlékképei sorra ékelődnek be a mintegy lelki hagyatéknak szánt elbeszélésbe. Az *Egy boldog emberben* így végső soron gondolatok, megfigyelések, emlékképek, tapasztalatok, remények és sajnálkozások fogalmazódnak meg, melyek Schlumberger saját életéből tevődtek át a fikció síkjára. Erről Schlumberger a végleges kiadás elé írt kommentárjában így emlékezik meg: „Az elbeszélést ihlető forrást személyes tapasztalomban kell keresni, noha minden történés teljes egészében a képzelet szüleménye. Két lépésben (az otthon elhagyásában és a visszatérésben) fejezik ki a szabadságvágy és a ragaszkodás közötti egyensúly megteremtésének fáradságos folyamatát.”¹¹

Az önelemzés témája nagyon körültekintő forma-, nézőpont- és hangnemválasztást igényelt. Schlumberger naplójegyzeteit és levelezését olvasva nyomon követhető az a hosszadalmas folyamat, amely során a tartalom technikai megvalósulása kiforrt. A téma személyes mivoltára tekintettel Schlumberger kizárta a puszta fikció lehetőségét. Olyan módot keresett, amely lehetőséget nyújt arra, hogy a szerző és az elbeszélő személye összemosódhasson, hogy kellő mélységig tárhassa fel az elbeszélő belső világát, még hozzá anélkül, hogy a hagyományos balzaci elbeszélő technikát alkalmazná, hiszen nem kizárólag

11 „Il n’y a pas à chercher l’inspiration de ce récit [Un Homme heureux] hors de mon expérience personnelle, bien que les faits y soient de pure invention et symbolisent en deux temps (départ du foyer et retour) la laborieuse conquête d’un équilibre entre le besoin de liberté et la fidélité aux affections.” *Œuvres de Jean Schlumberger*. Gallimard, 1958. 2. kötet. 71.

a mély elemzés, hanem a hihetőség (*vraisemblance*) is célja volt. Így vált Schlumberger számára világossá, hogy választott témájának a legmegfelelőbb forma kizárólag az E/1. személyű elbeszélés lehet:

Csakis első személyben, lassan, olykor-olykor a múltba tekintve, fel-feltörő sajnálkozással és elérzékenyüléssel tudtam elkészíteni egy olyan képzeletbeli életút mérlegét, amelyhez saját életem szolgált alapul, de ami jóval túlnyúlt azon az életkoron, amelyben én magam jártam, egészen az időskor kezdetéig. Az elbeszélésnek nem védőbeszédnek vagy gyónásnak kellett lennie, hanem bizalmas közlésnek. Akkor éreztem biztosnak a könyvemet, amikor rájöttem, hogy az elbeszélőnek a saját fia számára kell valamiképp számvetést végeznie, és átadnia neki mindazt, amit érdemesnek lát arra, hogy a tapasztalatából fennmaradjon.¹²

Érdekes megjegyezni, hogy a vallomás egésze rendelkezik a levelek jó néhány formai ismértével. Így például a regény elején és a harmadik fejezet elején megtaláljuk az írás születésének helyére és idejére vonatkozó elemeket; megszólítás ugyan nincs, de az első bekezdésből világosan kiderül, hogy a címzett „drága fiam!” („mon bien cher fils”); az első füzetet megelőző, de ahhoz szervesen kapcsolódó egynéhány bekezdés mintegy bevezetőként megvilágítja, hogy hol, milyen körülmények között és milyen céllal ragadott tollat az apa, aki többször tesz utalást arra, hogy mindazt, amit ír, postai úton fogja eljuttatni távollévő fiához, valamint mondandója végén a levelektől ismételten nem idegen „Most pedig Isten áldjon, drága gyermekem!” („Et maintenant, adieu, mon bien cher enfant”) elköszönő formulával és aláírásával búcsúzik. Összességében mégsem mondhatjuk, hogy levelet olvasnánk. Jean-Pierre Cap véleményével ellentétben azonban a levélregény lehetősége nem annyira a terjedelem miatt zárható ki¹³, hanem mert egyrészt az elbeszélés során az apa soha nem említi, hogy levelet írna (mindig a *récit*, ‘elbeszélés’ vagy a *confession*, ‘vallomás’ szavakkal utal az írásra), másrészt pedig a második bekezdésben nyomatékosítja, hogy olyasmiről szeretne hosszan beszélni, amiről levélben addig nem volt lehetséges: „Hosszan szeretnék írni, jobban mondva beszélgetni veled olyan dolgokról, amiket levélben kerülni szoktunk akár idő hiányában, akár azért, mert nem vagyunk kitarulkozó kedvünkben, vagy mert a napi gondok teljesen lekötnek minket.”¹⁴

12 „Ce n’est qu’à la première personne, lentement, avec des regards sur le passé, des élans de regret et de tendresse, que je pouvais établir le bilan d’une vie imaginaire, construite sur quelques assises fournies par la mienne, mais prolongée bien au-delà de l’âge que j’avais moi-même, jusqu’aux abords de la vieillesse. Ce récit ne devait être ni une apologie ni une confession, mais une confidence. J’eus le sentiment de tenir mon livre le jour où l’idée me vint que c’est à son fils que le narrateur devait en quelque sorte rendre ses comptes et léguer ce qui valait la peine d’être conservé de son expérience.” *Œuvres de Jean Schlumberger*. 2. kötet. 72.

13 J.-P. Cap a levélforma lehetőségét azzal az igen egyszerű és messzemenőig vitatható érveléssel zárja ki, hogy a regény túl hosszú ahhoz, hogy egyetlen levél lehessen. Ld. Jean-Pierre Cap: *Techniques et thèmes dans l’œuvre romanesque de Jean Schlumberger*. 84.

14 „Je voudrais écrire longuement, ou plutôt je voudrais causer avec toi de ce que, précisément, on omet d’aborder dans les lettres, fautes de loisirs, faute d’être en humeur d’épanchement et parce que trop de soucis immédiats nous absorbent.” *Un homme heureux*. 7.

Ha a regény nem is ölt tökéletes levélformát, mint ahogyan azt majd *A kiöregedett oroszlán* esetében láthatjuk, a vallomásba ékelt levelek, illetve levélrészletek mindenképpen figyelmet érdemelnek. A regényben négy darab, szó szerint idézett, egy függő beszédben elmesélt levél található, ezen kívül egy visszatérő levélzáró mondat Blaise apjának tollából, Lucile végrendeletének eleje, valamint számos utalás Blaise és Louis, Blaise apja és Madame Sagune, Blaise és Lucile levelezésére. Az apa nem titkolt célja, hogy fia ismerje a családot, amelyből származik, és megértse mindazokat a történeteket, amelyeket gyermekfejjel átélt – például az apa hosszú távollétét –, de valódi okukat aligha ismerhette. Az őszinteség ennek az apa–fiú kapcsolatnak az alapja. Blaise Eydieu-nek nincs büntudata, nem mentegetőzik, nem szépíti a múltat. Saját szavai helyett öt alkalommal folyamodik a régi dokumentumok szó szerinti idézéséhez, egyszer pedig tartalmilag, de elég részletesen ad vissza egy levelet. A levelek vagy levélrészletek a visszaemlékezés olyan pillanataiban fordulnak elő, amikor a felidézett eseményekről a fiúnak vagy egyáltalán nem, vagy csak részleteiben lehet tudomása, de feltétlenül ismernie kell őket a megértéshez. Ezért olvashatjuk Lucile, a fiú majdani anyjának levelét, amelyben magyarázattal szolgál arra, hogy miért ijedt meg Blaise, az elbeszélő néhány órával korábban felfedett házassági szándékától. Ebből a levélből tudjuk meg, hogy Lucile mennyire érzékeny lélek, milyen mérhetetlen volt a szeretetvágya, és hogy mennyire félt attól, hogy nem fogja tudni boldoggá tenni Blaise-t, ami az ő boldogtalanságát jelentette volna. A vallomás vége felé Blaise fontosnak tartja szó szerint idézni Lucile végrendeletének első két mondatát, mely szerint Lucile boldognak érezte magát a házasságban: „Tegyétek apátokat olyan boldoggá, mint amilyen boldoggá ő tett engem! Olyan fontos helyet adott nekem az életében, amelyet férfi csak adhat.”¹⁵

Egy másik fontos és szintén a fiú születése előtti esemény kapcsán merül fel a következő két levél, bár ezeknek csak a tartalmát ismerjük meg. Azokról a levelekről van itt szó, amelyeket Blaise apja betegágyán kapott Madame Sagune-től, akivel – mint fentebb említettük – házasságon kívüli kapcsolatot tartott fenn. A beteg férfi állapota miatt Blaise olvasta fel neki a két levelet (és előtte egy táviratot). A levélben foglaltak kapcsán került először szóba Blaise és apja között az addig titkolt, házasságon kívüli kapcsolat. A levélben Madame Sagune segítséget kér megszökött fia, Charles felkutatásához. Néhány részletből világossá válik Blaise számára, hogy milyen sokat jelent apjának a számára akkor még ismeretlen nő, nemkülönben a fiú, akitől azt a fajta gyermeki szeretetet és tiszteletet kapta meg, amelytől Blaise, vér szerinti fia mindig is megfosztotta. Blaise ezúttal annyira megértőnek bizonyul, hogy Párizsba utazik apja helyett rendezni az ügyet. Így kezdődik Blaise és Madame Sagune kapcsolatának története, majd Charles felkutatása, amely később szinte célként szolgál az elbeszélőnek, hogy elhagyja otthonát és családját. A távozás valódi oka azonban az a nyugtalanság, amely titokzatos módon hirtelen Blaise-re telepedett. Ő maga sem értette igazán mi is volt ez, és mindaddig próbált küzdeni ellene, amíg apja

15 „Rendez à votre père le bonheur qu’il m’a donné. Il m’a fait, dans sa vie, une part aussi large que le peut un homme.”
Un homme heureux. 155.

könyvtárában véletlenül rá nem bukkant azokra az eldugott térképekre, melyekből kiderült, hogy Blaise apját fiatal korában hasonló nyugtalanság tartotta hatalmában. Anyja ellenben megtiltotta az apának, hogy erről valaha is beszéljen Blaise-nek, mivel attól félt, hogy fia is kedvet kap hasonló „örültséghez”. A térképek felfedezésének pillanatától kezdve Blaise és apja között valami addig ismeretlen kapocs, a megértés és a cinkosok bizalmának ötvözete alakult ki. Érthető tehát, hogy a távollévő Blaise levélben apja segítségét kéri, hogy a családnak megmagyarázza, miért nem akar idő előtt visszatérni. Blaise megható sorait apja levéltárcájában őrizte (onnan került ismét Blaise kezébe), hiszen e sorok tanúskodtak arról az apa–fiú kapcsolatról, amelyre Blaise apja valószínűleg mindig is vágyott, s amelyet Blaise is igyekezett kialakítani a fiával: „Legalább tizenöt évig minden önérzetemmel azon voltam, hogy nélküled is boldoguljak, és most, amikor fel kellene, hogy váltsalak, rád hagyom minden munkám terhét, és úgy kapaszkodom beléd, mint egy sétában elfáradt gyermek.”¹⁶

A következő levél arról a tragikus esetről számol be, amiről már lehetnek halvány emlékképei a fiúnak, de kicsi kora miatt valószínűleg nem sokat foghatott fel belőle. Az anya, Lucile másik gyermekük, Tiénet betegágya mellől írt férjének, de a levél csak öt héttel később jutott Blaise kezébe. Lucile beszámol benne arról, hogy már öt napja küzdenek a kisfiú életéért, kimerült, nagy szüksége volna Blaise megnyugtató jelenlétére. Az elbeszélő elmondása szerint valószínűleg több levél is íródott, de sem a korábbiakat, sem a későbbiek nem kapta kézhez. E levél olvastán Blaise-t elárasztják az emlékképek a kicsi Tiénet-ről, azonnal útnak indul haza, de a temetőbe érve friss virágokat talál, és a sírkövön ujjával döbbsenten betűzi ki a sötétben Étienne-Louis-Richard Eydieu nevét. Blaise-nek keserű, mégis megnyugtató boldogság újra otthon lennie. Tartalmas és tanulságos út áll mögötte, szeretteit viszontlátja, s csak később veszi észre a Lucile-ben végbe ment változásokat.

Az utolsó levéldízet Madame Sagune-től származik. Betegsége alatt egy rövid levélkét ír Lucile-nek, amelyben végre elmondja, amit mindig is szeretett volna: nem akart a családnak semmi rosszat, megesküszik, hogy nem bátorította Blaise-t arra, hogy Charles felkutatására induljon.

Láthatjuk tehát, hogy az elbeszélés során Schlumberger olyan pillanatokban fordul egy- egy levél beillesztésének technikájához, amikor vagy az elbeszélő vallomástételét igyekszik egykori dokumentumokkal alátámasztani, igazolni, megvilágítani, vagy amikor az elbeszélő E/1. személyét egy másik szereplő E/1. személyével akarja kiegészíteni, esetleg helyettesíteni. Ezek a nézőpontváltások gazdagabbá, árnyaltabbá, az olvasó számára izgalmasabbá teszik a regényt, tagadhatatlanul hozzájárulnak a bizalmas hangvételhez, valamint teljesen egyértelműen tanúskodnak a szerző lélekelemző szándékáról. További méltatás helyett álljanak itt Roger Martin du Gard szavai, amelyeket az író a regény olvasása után, 1921. április 6-án írt levelében intézett Schlumberger-hez:

16 „Pendant au moins quinze ans, j’ai mis tout mon amour-propre à me passer de toi, et maintenant que je devrais te relayer, je te laisse la charge de tout mon travail et je me suspends à ton cou comme un petit enfant qui est fatigué avant la fin de la promenade.” *Un homme heureux*. 111.

Mélyen megérintve, szinte fenntartás nélküli csodálattal csukom be könyvedet. Jó érzés csodálni valamit! Köszönöm! Igazán szép könyv! Majd a kritikus urak megmondják, miért. Én megtehetem, hogy anélkül csodáljam, hogy keresném az okokat. Az én mércém szerint klasszikus; az elemzés érzékenysége és kifinomultsága kivételes könnyedséggel jut egyensúlyra; a forma pedig tökéletes. [...] Csodálatos, örök téma, amely bármely korban élő ember szívét képes megérinteni. Ennyi emberi érzést hordozó és ennyire tiszta anyagból felépített mű időtálló. [...] Azt hiszem, nagy íróhoz méltó munkát végeztél. Irigyllek érte. Ismersz: ezzel mindent elmondtam.¹⁷

A már fentebb említett lélekelemző szándék fedezhető fel *A kiöregedett oroszlán* című regényben is, ahol a formai megoldás (ebben az esetben vitathatatlanul egy levélregényt tartunk a kezünkben) annál is inkább izgalmasnak tűnik, mivel a regény kiindulópontja valós történelmi esemény. Az elbeszélés Paul de Gondi (1613–1679), ismertebb nevén Retz bíboros sokat vitatott személye körül forog, aki kevés elhivatottságot érzett egyházi teendői iránt, helyette politikai babérokra törve a Mazarin és Ausztriai Anna ellen irányuló felkelés, a Fronde élére állt. Börtön, szökés és kegyelem után lemondott a párizsi érsekségről, majd itáliai és németországi tartózkodását követően visszavonult a saint-denis-i apátságba. Itt kezdte el írni a vélhetően nem kiadásra szánt emlékiratait¹⁸, amelyek értékes társadalomkritikaként és kordokumentumként szolgálnak az utókornak, de rejtélyes módon csak töredékesen maradtak ránk. A kézirat sorsáról, annak durva, állítólag szándékos megcsonkításáról a Retz mellett 1665-ig titkári tisztet betöltő Guy de Joly feljegyzéseiből tudhatunk meg a legtöbbet, de a rejtély ezzel együtt is rejtély marad.

A kiöregedett oroszlán egyetlen hosszú levél, melyet Malclerc, Retz egykori lovásza, haláláig hűséges bizalmasa ír a szintén hűséges, jelenleg Bretagne-ban visszavonultan élő korábbi titkárhoz. A levél a bíboros halála után közvetlenül, a legnagyobb titokban születik Le Houx, a Fronde szellemét az azóta eltelt tizenkilenc év ellenére híven őrző mészáros házának cselédszobájában. Itt rejtőzik el Malclerc, aki a bíborost a commercy-i birtokra is követte, a hozzá legközelebb álló emberek egyike volt, mégis – vagy talán éppen ezért – a szomorú hírt csak két órával később közölték vele. Visszaemléke-

zéséből kiderül, hogy amikor a megrendülés első pillanataiban a bíboros halálos ágyához kívánt volna

17 „Je ferme ton livre avec une émotion profonde, une admiration presque sans réserve. C’est bien bon d’admirer! Merci. Voilà un vrai beau livre. MMrs les critiques te diront pourquoi. Moi, je me laisse à aimer ce livre sans chercher de bonnes raisons. Je le crois de rang classique; sensibilité et finesse d’analyse s’y équilibrent avec une aisance incomparable; et la forme est parfaite. [...] Sujet admirable, éternel, susceptible d’atteindre au cœur l’homme de tous les temps. Une œuvre aussi chargée d’émotion humaine et construite en une matière aussi pure, défie le temps. [...] Je pense que tu as fait œuvre de grand écrivain. Et je t’envie. Tu me connais: c’est tout dire.” Roger Martin du Gard: *Correspondance générale III (1919–1925)*. Jean-Claude Airal és Maurice Rieuneau szerkesztésében és jegyzeteivel, Gallimard, 1986. 118–119.

18 Retz: *Mémoires*. A visszaemlékezések körülbelül tizennyolc hónap alatt, 1675 őszétől 1677 tavaszáig a bíboros commercy-i birtokán születtek, de csak 1717-ben, az akkor nem Franciországhoz tartozó Nancyban jelenhettek meg. Legújabb kiadások: Pléaide, 1984 (szerk. M.-T. Hipp és M. Pernot); Classiques Garnier, 1987, 2 kötet, (szerk. S. Bertiére).

járulni, az ajtót belülről elrekeszelve találta. A felfokozott érzelmi állapotban nem gondolkodva nyitott be a bíboros által rábízott kulccsal a szomszédos szobába, hogy a két helyiséget összekötő ajtón át jusson Őeminenciájához. Ekkor érte akaratlanul is tetten a ház urát, Lesdiguières herceget és a gyóntatópapot, Saint-Mihiel atyát, akik a titkos szobában lévő szekrény fiókját felfeszítve próbáltak hozzájutni Retz bíboros túlságosan őszintének ítélt emlékirataihoz. Malclerc, az egyetlen szemtanú, illetve az emlékiratok tartalmát egyedül ismerő élő személy nem saját életét, hanem az igazságot félti. Ez vezeti arra, hogy a legapróbb részletekig papírra vesse nemcsak a bíboros halálának körülményeit, a mély gyász első pillanatait, hanem a bíboros utolsó hónapjának szinte minden eseményét. Így, írásban igyekszik gondoskodni arról, hogy a látott, hallott, tapasztalt dolgok olyan biztos kezekbe kerüljenek, hogy a bíborosról a saját maga által hátrahagyott kép fennmaradhasson. Malclerc zaklatott idegállapotban írt sorai vissza-visszanyúlhatnak a Fronde idején történt eseményekre is. Aggodalommal átítatott szavai összekeverednek a rajongás szavaival, melyekkel a bíborossal folytatott nagyon bizalmas beszélgetéseit idézi fel.

A regény megírásakor Schlumberger elutasítja magától a történész szerepét, nem vállalkozik sem a Fronde, sem Retz bíboros életrajzának bemutatására, ellenben nyíltan felvállalja a történelmi személy lélektani változásának magyarázatára tett kísérletét:

Megértettem, hogy a történészekre kell hagynom mindazt, ami a történelemhez és annak szigorú tárgyilagosságához tartozik, vagyis azt az időszakot, amikor Retz a közéletben szerepet vállalt. Az egyesek által oly keményen kétségbe vont, mások által oly határozottan védelmezett nagyság rejtélye nem ebben, hanem a visszavonulás és kegyvesztettség éveiben rejlett, amikor is egy egészen új jellem kezd kibontakozni, amely évekről a korabeli dokumentumok különös módon mélyen hallgatnak.¹⁹

Schlumberger mint regényíró a történészekkel ellentétben szerencsére folyamodhatott olyan eszközökhöz – a képzelőerőhöz, a lélektani érzékenységhez és a lélektani éleslátáshoz –, amelyek lehetővé tették, hogy regénye ott kezdődhessen, ahol a történészek tudománya megáll. Az ebből fakadó nehézségekről Schlumberger így ír Gide-nek egy 1922. október 7-i keltezésű levélben:

Újra kellett olvasnom Retz műveinek tíz kötetét és két-három további munkát, hogy megtaláljam azokat a kiindulási pontokat és szereplőket, amelyekre szükségem van. Most aztán jól beleragadtam a történelembe! Vajon sikerül-e annyira megtisztítanom magamat

19 „J’avais déjà compris qu’il me fallait abandonner aux historiens tout ce qui relève de l’histoire et de ses strictes mises au point, c’est-à-dire toute la période où Retz est engagé dans la vie publique. L’énigme d’une grandeur si âprement contestée par les uns, si fermement défendue par d’autres était ailleurs, dans les années de retraite et de disgrâce, où commence d’apparaître un tout autre homme, et sur lesquels les documents contemporains laissent planer un étrange silence.” Lásd Schlumberger *A kiöregedett oroszlánhoz* írt jegyzetét. *Œuvres de Jean Schlumberger*. 3. kötet. Párizs, Gallimard, 1959. 68.

tőle, hogy visszanyerjem a szabadságomat? Átkozott korszak, amelynek minden egyes napja ismert. Bármit talál ki az ember, tíz kortárs nyomban meghazudtolja.²⁰

Szintén naplójegyzetekből és a regény hosszadalmas születésének idején történt levélváltásokból derül fény arra, hogy bár Schlumberger-t már 1906 körül foglalkoztatta Retz bíboros személye és az emlékiratok töredékessége körüli rejtély, a téma végső formába öntése közel húsz évet vett igénybe. Ez idő alatt a mű két műfajban három formát öltött: 1922-ig Schlumberger színpadi műben gondolkodott, majd barátai, többek között Roger Martin du Gard tanácsára erről lemondott, és hozzálátott egy harmadik személyű regény megírásának. Rövidesen azonban ismét megváltoztatta szándékát: „[...] erről mintegy ötven oldal után le kellett tennem, mert a cselekményből az időrendi kifejtésből hiányzott a közvetlenség, a váratlanság, és végtelen unalmat árasztott.”²¹ Ekkorra Schlumberger-ben tudatosodott, hogy az elbeszéléséhez legmegfelelőbb hangnem a közvetlen, személyes hang, amely lehetővé teszi számára, hogy megszabaduljon a történelmi regények hagyományaitól, ugyanakkor lehetőséget nyújt arra, hogy a történelem határmezsgyéjén mozgó témába teljesen egyéni, szubjektív látásmódot vigyen. Keresett tehát egy olyan szereplőt – ez lett Malclerc –, akinek a szemével hitelesen, de tagadhatatlanul egyéni szemszögből mutathatta be az eseményeket, és akinek gondolatai a bíboros halálának körülményeit tekintve ugyanúgy pusztá találgatások, mint a történészeké. Ezen túl Schlumberger visszanyúlt az *Egy boldog emberben* már kipróbált technikához, azaz az elbeszélő egy konkrét személyhez intézi szavait, de választ rájuk aligha vár. A regény formája teljesen megfelel a levélformának: a jobb felső sarokban pontos kelteztést találunk (*Párizs, 1679. augusztus 27.*), alatta a formai előírásoknak megfelelő helyen áll a megszólítás („Uram”/ „Monsieur”), és a levél szabályos záróformulával végződik: „maradok uraságod alázatos szolgája és barátja.” („Monsieur, j’ai l’honneur d’être votre serviteur et ami.”). A levélíró és a címzett között hasonlóan bizalmas a viszony, mint az *Egy boldog emberben* az apa és fia között. A hangnem ennek ellenére kevésbé bensőséges, ami azzal magyarázható, hogy Malclerc és bizalmasa között talán még személyes barátságról sem beszélhetünk, hiszen az egyetlen őket összekötő kapocs a bíboros személye, pontosabban az iránta érzett elkötelezettség. Schlumberger vitathatatlan érdeme, hogy az elbeszélés időpontját – mint emlékszünk, a levél közvetlenül a bíboros halála után íródik – úgy választotta meg, hogy az ne egy, a megváltozhatatlanban megnyugvást talált ember leüledett gondolatmenete, az eseményekről szóló tényszerű beszámoló legyen, hanem tükrözze mindazt a feszültséget, mindazt az aggodalmat és félelmet, ami eltölti azt az egyetlen személyt, aki az igazság

20 „J’ai dû relire les dix volumes des œuvres de Retz et deux ou trois autres ouvrages, afin de trouver les prétextes et les personnages dont j’ai besoin. Me voilà tout englué d’histoire. Arriverai-je à m’en nettoyer suffisamment pour retrouver ma liberté? C’est une sacrée époque, qui est connue jour par jour. Quoi qu’on invente, on est assitôt convaincu de mensonge par dix contemporains.” *Correspondance* André Gide–Jean Schlumberger. Párizs, Gallimard, 1993. 757.

21 „[...] je dus renoncer au bout d’une cinquantaine de pages, tant le déroulement selon l’ordre chronologique manquait d’accent direct, d’inattendu, et dégageait l’ennui.” *Œuvres*. 3. kötet, 70.

egyedüli birtokosa. Malclerc nem titkolt célja a levéllel a címzettre bízni a titkot, meggyőzni őt annak hitelességéről, ily módon biztosítva az igazság fennmaradását: „[...] hiszen tanú vagyok, aki túl sokat tud, aki nem volt elég óvatos ahhoz, hogy ezt kellőképpen eltitkolja, s következőképpen minden oka megvan arra, hogy féltse a biztonságát.”²² A levél Retz bíboros utolsó napjait beszéli el, központi helyet biztosítva – legalábbis látszólag – a bíboros halálának:

De ideje, hogy belefogjak annak elbeszélésébe, hogy mi történt az elmúlt egy hónapban. Megpróbálok minden körülmény felidézni. Amennyire csak emlékezetem engedi, beszámolok Önnek a beszélgetésekről is, és nem félek külön is kitérni az egyes szereplők szándékaira, hogy Ön azután kiválaszthassa ebből az anyagból mindazt, amire aztán a meggyőződését építi.²³

A mű igazi cselekményét valójában a halál körüli titkosztos körülmények alkotják, melyek között különös jelentőséggel bírnak a bíboros személyiségében végbement hirtelen, talán valamilyen külső nyomás hatására történt változások. Ezeknek a változásoknak következtében merül fel kétség az emlékiratok hitelessége felől. Malclerc e téren gyanút táplál a bíboros utolsó napjaiban körülvevő emberek iránt. Retz gyóntatóapja (Saint-Mihiel atya), unokahúga (Lesdiguières hercegné) és férje (Lesdiguières herceg) egyaránt gyanúsítottakká válnak az emlékirat drasztikus megcsonkításában, a bíboros titkosztos visszakozásában korábban vallott elveihez és felvállalt tetteihez képest. Malclerc vádolja őket, amiért az igazságnál előbbre valónak tartották a bíboros után fennmaradó, a család és az egyház jó hírnevét megőrző hamis kép kialakítását, bármilyen eszközzel ériék is el azt. A családdal ellentétben Malclerc olyannak fogadta el a bíborost, amilyennek megismerte: büszkének, céltudatosnak, hiúnak, elszántnak, erkölcstelennek, cinikusnak. Nem ítélikzeik felette, egyetlen célja a csak általa ismert igazság fennmaradása. Ezzel az egyszerre igen gyakorlatias és magasrendű céllal fordul a hajdani titkárhoz, akiről tudja, hogy hozzá hasonló érzelmekkel viseltetett a bíboros iránt, tehát célja elérésében segítségére lehet.

A regény levélformája lehetőséget teremt Schlumberger-nek, hogy mint szerző az elbeszélés alatt észrevétlen maradjon, hogy a nézőpont egyetlen szereplő látásmódjára szűküljön, és így mindvégig az elbeszélő szubjektivitása uralja a regényt. Ezzel egyben eléri azt a célját is, hogy az elbeszélés a lehető leghitelesebb dokumentum benyomását keltse. Ez az elbeszélő technika, amely mellett Schlumberger végül is döntött, nem pusztán a mindentudó regényíró szerepének elutasítását jelenti, hanem túl is mutat azon. Hihetetlenül izgalmassá teszi a regényt, hogy nemcsak a szerző, de maga az elbeszélő sem rendel-

22 „[...] car je suis un témoin qui sait trop de choses, qui n’a pas eu la prudence de s’en cacher suffisamment et qui, partant, a tout lieu de craindre pour sa sécurité.” *Le lion devenu vieux*. 17.

23 „Mais il est temps que j’entame le récit de ce qui s’est passé depuis un mois. J’essayerai de n’en omettre aucune circonstance. Je vous rendrai compte, autant que ma mémoire me le permettra, des conversations mêmes, et je ne craindrai pas d’insister sur les dispositions de chaque personnage, vous laissant le soin de choisir, parmi ces matériaux, ceux dont vous édifierez votre conviction.” *Le lion devenu vieux*. 32.

kezik minden részlet ismeretével. Malclerc elismeri, hogy a történetben vannak számára homályos momentumok. Sajnos nem egy alkalommal képtelen magyarázattal szolgálni olyan részletekről, amelyeket a címzett – és vele együtt az olvasó is – nagyon szeretne megismerni. A regény végén, csakúgy, mint az *Egy boldog ember* esetében, a szerző nem zárja le a témát, nem alkot vagy sugall kétségbevonhatatlan véleményt, így az olvasó kénytelen további találgatásokba bocsátkozni.

Az a távolság, amely a regényt elválasztja az objektív nézőpontú balzaci regénytől, egyben hihetővé teszi a történelmi alapról induló, de elképzelt elemekkel bőven tarkított oknyomozást és lélektani elemzést. Ugyancsak a hihetőség megteremtésének eszköze az idősíkok váltakozása is. Malclerc emlékképeinek sorjázása nem felel meg az események időrendiségének, s talán teljesen lehetetlen is visszaállítani az események valódi sorrendjét. A két fő szál, a két fő cselekmény, a bíboros halálának és a levél írásának körülményei oly módon fonódnak egymásba és mosódnak össze, mint ahogyan az az egy évvel később megjelenő *Pénzhamisítókban* is látható. A regénynek gondolati egységet Malclercnek az emlékiratok iránt érzett aggodalma ad. Az elbeszélő tisztában van vele, hogy az emlékiratok célja egy hiteles portré és egy valós élettörténet hátrahagyása volt. Ennek megváltoztatása a Retz bíboros személye iránti tisztelet hiányát bizonyítja. Az ez ellen való küzdelmet a bíboros távozása után Malclerc önként vállalja magára.

Az írói technika és Schlumberger-nek Retz iránti, régre visszanyúló érdeklődése mellett talán érdekes megjegyezni, hogy a regény írásával egy időben Schlumberger-t rendkívül foglalkoztatta barátjának, Gide-nek az a szándéka, hogy végrendeletének végrehajtóiba vetett bizalmának megrendülése hivatkozva vallomásának azonnali megjelenését szorgalmazza.²⁴ Barátai egyhangúlag ellenezték a döntést, de Gide Retzhez hasonlóan bátran felvállalta minden tettét. E tekintetben Schlumberger azon az állásponton volt, hogy nem minden igazság jó, ha kimondják, de leplezetlen csodálatot érzett az igazságért való teljes odaadás iránt.

A két, megvalósításában nagyon hasonló regény Schlumberger regénytechnikájának fejlődésében jelentős állomásnak tekinthető. A tartalomhoz illő, gondos forma- és hangnemválasztás, az egyetlen szereplő tollából született elbeszélés, a szerző teljes háttérbe vonulása izgalmas olvasmányélményt nyújt. Mindkét regényben szinte részesei vagyunk az elbeszélő és a címzett szoros, bizalomra épülő kapcsolatának. A néma, hangjukat soha sem hallató címzettek szerepe összemosódik az olvasóéval, ily módon a bizalmas közlés félreérthetetlenül számunkra hangzik el az elbeszélő mögé bújó Schlumbergertől. Ezen kívül észre kell vennünk Schlumberger korai, tapogatózó kísérleteit a technikai újításokra, melyeket elismertebb szerzőtársai talán bátrabban alkalmaztak. Ezek közül különösen szembe ötlő a kevésbé mozgalmas cselekmény és a lineáris időrendiségtől eltérő elbeszélő mód.

²⁴ Gide *Si le grain ne meurt* címmel 1924-től több, egyre teljesebb kiadásban jelentette meg önéletrajzát. [*Ha el nem hal a mag*. Fordította Bognár Róbert. Budapest, Európa, 1991.]